

ĮMONĖS (GAMYBINIO SUSIVIENIJIMO) ŪKISKAITOS EKONOMINIS TURINYS IR VYSTYMO TENDENCIJOS

V. GRONSKAS

Dabartiniame etape svarbiausia gamybos proceso ypatybė — perėjimas į intensyvaus vystymo kelią. TSKP CK neeiliniame 1985 m. kovo plename buvo pažymėta: „Mes turime ryžtingai pasukti liaudies ūkį į intensyvaus vystymo vėžes“ (3, p. 14). Svarbus vaidmuo sprendžiant šį uždavinį tenka visokeriopam ūkiskaitinių santykių vystymui ir tobulinimui. Užtikrindama įmonių pajamų, kitų (nepagrindinių) ūkiskaitinių grandžių skatinimo lėšų priklausomybę nuo jų galutinių veiklos rezultatų, ūkiskaita skatina gerą, labai našų darbą, iniciatyvą ir sumanumą, mokslinę techninę pažangą, ekonomijos režimą. Tačiau ūkiskaitos klausimai dar nepakankamai ištirti, dar nepasiekta reikiama pažiūrų vienybė apibūdinant jos ekonominį turinį. Ūkiskaitos traktavimo diapazonas platus: nuo jos apribojimo įmonės pajamų ir išlaidų palyginimu iki jos sutapatavimo su įmonės ekonomine padėtimi viso liaudies ūkio sistemoje (5, p. 391—430). Atitinkamai neišvengiama susiaurinto ir išplėstinio jos turinio aiškinimo. Kartu pasiektas ūkiskaitos problemų mokslinio tyrimo lygis sudaro sąlygas konkretesniam ir gilesniam jos traktavimui. Tokios tyrimų krypties išraiška, mūsų nuomone, galėtų tapti ūkiskaitos, kaip įmonės išlaidų padengimo pajamomis ir pajamų paskirstymo vienybės, charakteristika.

Toks traktavimas konkretizuoja teiginį, pagal kurį ūkiskaita išreiškia tiesiogiai visuomeninių ir prekinųjų-piniginių santykių sąryšį bei sąveiką. Jame (pateiktame traktavime) specifiskai išreikšta socialistinės įmonės ekonominės padėties ypatybė: jos funkcionavimas tiesiogiai kaip visuomeninės gamybos grandies ir prekių gamintojos. Kartu atkreiptinas dėmesys į tai, kad ūkiskaita tik iš dalies išreiškia įmonės (gamybinio susivienijimo) ekonominę padėtį socialistinio ūkio sistemoje, ji neišsemia įmonės gamybinių santykių su visuomene visumos: kai kurie įmonės poreikiai (susiję su jos techninės bazės tobulinimu, aprūpinimu kvalifikuota darbo jėga bei kiti) tenkinami nepriklausomai nuo jos veiklos rezultatų: atitinkamai dalis įmonės santykių su visuomene nėra ūkiskaitinė.

Politekonominis ūkiskaitos tyrimas apima įmonės išlaidų padengimo pajamomis ir vertės ekvivalentinio padengimo procesų palyginamąją charakteristiką. Būtina nustatyti bendrus šių procesų bruožus ir skirtumus pagal jų išreiškiamus gamybinius santykius, juos reguliuojančius ekonominius dėsnius ir veiksnius, veikiančius šiuos procesus.

Vertės padengimo procesas išreiškia ekvivalentinius prekinis-piginius santykius; įmonės išlaidų padengimo jos pajamomis procesas — tiesiogiai visuomeninius paskirstymo ir ekvivalentinius prekinis-piginius santykius kartu. Ekvivalentį vertės padengimą lemia veiksniai, sąlygojantys visuomeniškai būtinas abstraktaus darbo sąnaudas. Įmonės išlaidų padengimo pajamomis ir pelno gavimo procesą sutinkamai su šio proceso turinio struktūra, be to, veikia ir veiksniai, neturintys tiesio-

ginės įtakos prekės vertės dydžiui: papildomas tam tikrų gamybos ir taisyvinimo aspektų skatinimas, būtinumas taupyti nereprodukuojamus gamtinius išteklius, efektyvus socialinio plano vykdymas įmonėse, pasiūlos—paklausos santykis ir kt. Ekvivalentinį produkcijos vertės padengimą išreiškia vertės dėsnis, pagal kurį vertę lemia visuomeniškai būtinos abstraktaus darbo sąnaudos, ir prekės mainomos pagal jų visuomeninę vertę. Įmonės išlaidų padengimo jos pajamomis ir pelno gavimo procesą bei vertės dėsnį tiesiogiai veikia ir kiti ekonominiai dėsniai, išreiškiantys prekinis-piniginius ir tiesiogiai visuomeninius gamybinius santykius.

Koks ūkiskaitoje paklausos ir pasiūlos dėsnio vaidmuo, kai įmonės išlaidos padengiamos jos pajamomis, gautomis realizavus produkciją? Paklausos ir pasiūlos dėsnis reiškiasi rinkos mechanizme, kuris susidaro dėl prekių paklausos, pasiūlos ir kainų sąveikos. Socialistinėje ekonomikoje nėra kainų stichinių svyravimų veikiant paklausai ir pasiūlai. Produkcijos gamybos apimtis, kainų lygis, įmonių piniginės pajamos nustatomos planingai. Ir vis dėlto paklausos ir pasiūlos dėsnis — vienas iš prekių-piginių santykių dėsnų — veikia ir socialistinėje ekonomikoje, išreikšdamas produkcijos pirkimo-pardavimo akto santykinį atskirumą (įtraukiant šio akto dalyvių ekonominių interesų santykinį atskirumą). Įmonės prekių gamintojos yra subjektai ryšių, išreiškiamų paklausos ir pasiūlos dėsniu. Socialistinė valstybė turi atsižvelgti ir atsižvelgia į šio dėsnio veikimą planingai nustatydamą įmonių produkcijos kainas, atskirų produkcijos rūšių gamybos ir tiekimo vartotojams apimtį, realizuodama socialistinės gamybos tikslą — visų visuomenės narių visiškos gerovės ir visapusiško vystymosi užtikrinimą. Tai išreiškia paklausos ir pasiūlos dėsnio ryšį su pagrindiniu socializmo ekonominiu dėsniu ir liaudies ūkio planingo vystymosi dėsniu.

Jeigu nepakankamai atsižvelgiama į objektyviai susiklostančius produkcijos kainų lygio, paklausos ir pasiūlos sąryšius, susidaro to sąlygojamas atskirų produkcijos rūšių, įmonių realizuojamų planingai organizuotoje rinkoje, perteklius arba deficitas. Viena ir kita (atskirų produkcijos rūšių perteklius ir deficitas) pažeidžia įmonių išlaidų padengimo pajamomis procesą, silpnina ūkiskaitą.

Įmonių išlaidų padengimas įplaukomis, gautomis realizavus produkciją, reikalauja vertės formų kaitos: prekinės į piniginę. „Kiekviename pirkimo ir pardavimo akte, jei tik aplamai vyksta mainų procesai, daiktas tikrai yra atiduodamas. Tačiau vertė neatiduodama. Parduodant atiduodama prekė, o ne jos vertė, kuri sugrįžta pinigų forma.“ (1, 313).

Piniginė forma — santykiškai savarankiška prekės vertės judėjimo forma, kurią išreiškia atitinkami ekonominiai dėsniai. Todėl ūkiskaitos turinio tyrimas apima pinigų cirkuliacijos (negrynaisiais) ir jos dėsnių įtakos įmonių išlaidų padengimui pajamomis analizę. Neatskleidus įmonių padengimo pajamomis proceso priklausomybės nuo pinigų cirkuliacijos, ūkiskaitos problemų nagrinėjimas, jos vaidmens didinimo vystant socialistinę ekonomiką nustatymas negali būti pakankamai išsamūs ir konkretūs.

Įmonių piniginių lėšų atitikimas jų poreikiui, išreiškiamas pinigų cirkuliacijos dėsniais, nepasiekiamas savaime. Planinis atitikimas priklauso nuo pinigų cirkuliacijos ir pačios gamybos planavimo kokybės; o faktinis atitikimas, aišku, taip pat priklauso nuo šių planų įvykdymo laipsnio. Pinigų cirkuliacija (negrynaisiais) aptarnauja įmonių poreikių tenkinimo procesą, tuo pačiu pakeičia juos mokia paklausa. Piniginės lėšos įmonių sąskaitose banke sudaro jų potencialią paklausą, kuri priklauso nuo prekių apyvartos ir pinigų cirkuliacijos atitikimo. Jeigu, pavyzdžiui, įmonių piniginės lėšos viršija jų poreikį, įmonių potenciali paklausa didėja. Tai veikia įmonių produkcijos didmenines kainas, silp-

nina kainodaros organų ir produkcijos pirkėjų kontrolę kainų sudarymo procesui, skatina kainų lygio nukrypimą nuo produkcijos vertės lygio. „Pinigų perteklius liaudies ūkyje, nesubalansuotas su materialiniais ištekliais finansavimas,— pažymi V. Medvedevas,— daro spaudimą kainoms, sąlygoja jų kilimo tendenciją. Nesant stichinių kainų, ši tendencija reiškiasi daugiau ar mažiau paslėptomis formomis „teisėtai“ nustatant aukštesnes kainas naujoms produkcijos rūšims“ (10, p. 50).

Nepagrįstas pinigų cirkuliacijos plėtimas bei atitikimo tarp pinigų ir pteikių judėjimo pažeidimas įvyksta dėl: prastos bei nerealizuotinos produkcijos gaminimo, sąlygojančio natūrinių ir vertinių rodiklių nesubalansuotumą; įmonių planinės bei finansinės drausmės pažeidimo; įmonių kreditavimo sąlygų netobulumo; nepagrįsto kapitalinių įdėjimų finansavimo neūkiskaitinių šaltinių taikymo, sąlygojančio materialinių išteklių deficitą esant neracionaliam jų naudojimui; nesavalaikio projektyvinių pajėgumų paleidimo ir t. t. Apie tai, kad dabar didesnį realų pavojų liaudies ūkio proporcijoms kelia pinigų perteklius cirkuliacijoje negu jų trūkumas, liudija sunkumai, su kuriais susiduria nemaža dalis įmonių turėdamos pakankamai piniginių lėšų medžiaginėms vertybėms įsigyti. Tuo tarpu įmonių produkcijos realizavimas paprastai nesulaukia su tokio pobūdžio sunkumais.

Neatitikimas tarp pinigų ir prekių judėjimo (pinigų perteklius) sąlygoja pernelyg centralizuotą įmonių produkcijos cirkuliacijos reguliavimą (fondavimą ir pan.). Savo ruožtu tai riboja įmonių galimybes pasirenkant joms reikalingas materialines vertybes, taigi ir efektyviai jas panaudojant, atnaujinant produkcijos asortimentą, mažina gamybos pritaikymo prie besikeičiančios paklausos operatyvumą, skatina neracionalių poreikių tenkinimą. Taigi pinigų cirkuliacijos dėsninių nepaisymas organizuojant įmonių ūkiskaitinę veiklą kartu trukdo planingai panaudoti paklausos ir pasiūlos, taip pat vertės dėsnį.

Tačiau ūkiskaitos turinys, kaip minėta, nesibaigia santykiškai, susiklostančiais įmonės išlaidų padengimo pajamomis procese. Ūkiskaita, jos realumo ir veiksmingumo laipsnį apibūdina du pagrindiniai komentai: įmonių išlaidų padengimo pajamomis ir pajamų paskirstymo santykiai, užtikrinantys įmonei skiriamų lėšų priklausomybę nuo jos darbo kiekio ir kokybės. Ūkiskaitos taikymo patirtis byloja, jog tam tikruose liaudies ūkio raidos etapuose realios, veiksmingos ūkiskaitos nebuvo dėl to, kad stigo atitinkamos įmonių pajamų paskirstymo sistemos. Praktiškai neretai padėtis susiklostydavo taip, kad kuo geriau įmonė dirbo, tuo didesni jos finansiniame plane būdavo numatomi mokėjimai į valstybinį biudžetą iš esmės nedidinant įmonei paliekamų pajamų dalies. Tai menkino ūkiskaitą, aštrino prieštaravimus tarp visuomenės ir įmonės, stabdė gamybos efektyvumo kilimą.

Literatūroje atkreipiamas dėmesys į tai, kad įmonių išlaidų padengimas pajamomis ir pelno gavimas tik iš dalies išreiškia ūkiskaitos turinį. Antai, V. Starodubrovskio nuomone, „ūkiskaitos ypatingo turinio charakteristikai būtina, bet nepakanka nagrinėti apsimokamumą ir rentabilumą kaip lemiamus jos santykius. Tai leidžia apibūdinti ūkiskaitos funkcionavimo rezultatą ir sąlygas, bet neduoda galimybių išaiškinti mechanizmą, sąlygojantį šį rezultatą“ (14, p. 12). Ūkiskaitos turinys ir mechanizmas negali būti atskleisti neišaiškinus jai būdingų paskirstymo santykių. Tačiau ūkiskaitos teorijoje dar nepakankamai skiriama dėmesio šiems santykiams, jų ryšiui su įmonių produkcijos vertės ekvivalentinio padengimo santykiškai. Esant tokiai padėčiai, sunku išvengti vienpusiško ūkiskaitos traktavimo, ribojančio jos tolesnio plėtojimo ir stiprinimo rezervų panaudojimą.

Planingai reguliuojant paskirstymo santykius tarp įmonės ir valstybės, reikia nustatyti įmonėms tenkančią jų sukurtą pajamų dalį. Todėl

kyla klausimas, turintis svarbią teorinę ir praktinę reikšmę: kas yra matas produkto dalies, paliekamos ūkiskaitinei įmonei? Ūkiskaitiniai įmonės ir valstybės savitarpio santykiai — tiesiogiai visuomeniniai gamybiniai santykiai, nors jiems ir būdinga prekinė pinigine forma. Todėl įmonėms tenkančios produkto dalies matas negali būti produkto vertė, išreiškiamą vieningomis visuomeniškai būtinomis abstraktaus darbo sąnaudomis. Jeigu ne vien šaltinis, bet ir tiesioginis įmonei paliekamo produkto dalies matas būtų produkto vertė, pernelyg padidėtų prekinųjų piniginių santykių vaidmuo ūkiskaitos turinyje ir atitinkamai sumažėtų jai būdingų tiesiogiai visuomeninių gamybinių santykių vaidmuo. Tokiu atveju ne tokia ryški riba tarp socialistinės ūkiskaitos ir kapitalistinio komercinio apskaičiavimo. Kadangi produkto vertę lemia veiksniai, priklausantys ir nepriklausantys nuo įmonės veiklos, tai toks paskirstymo matas pakirstų socializmui būdingus lygybės principus. Tai pernelyg išplestų vertės dėsnio ir susiaurintų kitų socializmo ekonominių dėsnių veikimo sferą. „Tai, kad bendri įmonės darbo rezultatai įvertinami vertine forma, t. y. remiantis visuomeniškai būtinomis darbo sąnaudomis,— pažymi N. Malcevas,— anaipol nereikia, kad paskirstymas pagal darbą priklausomai nuo kolektyvo darbo sąnaudų ir rezultatų yra paskirstymas, proporcingas jo sukurtos vertės dydžiui. Vertė nepajėgi teisingai išreikšti darbo rezultatus kolektyvų, turinčių skirtingas gamybos sąlygas“ (8, p. 105).

Paskirstymas priklausomai nuo įmonės kolektyvo bendrų darbo rezultatų reikalauja ypatingo mechanizmo: diferencijuotų įmonės darbo užmokesčio ir ekonominio skatinimo fondų sudarymo normatyvų, mokesčio už gamybinius fondus, fiksuotų (rentinių) mokėjimų, atsiskaitomųjų kainų ir t. t. Su šio mechanizmo pagalba eliminuojami veiksniai, nepriklausantys nuo įmonės veiklos, ir išlyginamos jų kolektyvų poreikių tenkinimo sąlygos. Tuo tarpu vertėje susilieja ir šiuo požiūriu nuasmeninami veiksniai, priklausantys ir nepriklausantys nuo įmonės veiklos. Vertė yra „kažkokia visuotinybė, kurioje paneigiama ir padengiama kiekviena individualybė, visokios ypatingos savybės“ (2, p. 100). Vertinis matas nepaiso atskirų įmonių realių galimybių, kurias lemia specifinės jų veiklos sąlygos. Čia slypi gamintojų savitarpio santykių ekvivalentinio vertinimo mato ribotumas tiesiogiai visuomeninėje gamyboje.

Kadangi abstraktus darbas, kaip vertės substancija, nėra įmonės sukurtų pajamų paskirstymo matas, tai gal šis vaidmuo atitenka konkrečiam darbui? Kai kurie autoriai būtent taip sprendžia šią problemą: paskirstymo matu jie laiko konkretaus darbo sąnaudas. Pavyzdžiui, V. Medvedevas tvirtina, kad atskiros darbo rūšys paskirstymo procese gali būti palyginamos remiantis konkrečiu darbu. Jo nuomone, „konkretus, tiesiogiai visuomeninis darbas socialistinėje visuomenėje... gali būti išmatuotas redukuoto darbo laiko dydžiu“ (9, p. 221).

Literatūroje reiškiasi pažiūra, pagal kurią tiesioginis kiekybinis konkretaus darbo sąnaudų palyginamumas socialistinėje ekonomikoje gali mas remiantis optimalaus plano ekonomine-matematine koncepcija, parengta V. Novožilovo, L. Kontorovičiaus bei kitų autorių. Tačiau negalima palyginti pavienių konkretaus darbo rūšių remiantis matematinėmis operacijomis, kurias išreiškia „objektyviai sąlygoti vertinimai“, būdingi minėtai koncepcijai. Matematinės operacijos gali turėti prasmę tik tuo atveju, kai jos pagrįstos objektyvia darbo rūšių palyginamumo galimybe. Tuo tarpu atskiros konkretaus darbo rūšys yra kokybiškai skirtingos, taigi ir nepalyginamos. Optimalaus plano ekonominė-matematinė koncepcija neatsako į klausimą: kaip tiesiogiai nepalyginamas konkretus darbas tampa palyginamu remiantis „objektyviai sąlygotų vertinimų“ apskaičiavimais?

Kai kurie autoriai mano, kad tiesiogiai visuomeninis gamybos pobūdis leidžia palyginti visas konkretaus darbo rūšis. Jų nuomone, konkre-

taus darbo kiekybinis nepalyginamumas neturi visuotinio pobūdžio. Pasak jų, konkretaus darbo rūšių kiekybinį nepalyginamumą kapitalizmo sąlygomis lemia jo ekonominė forma — konkretaus darbo tiesiogiai privatus pobūdis. Tuo tarpu tiesiogiai visuomeninio darbo pobūdžio sąlygomis tariamai galimas tiesioginis kiekybinis konkretaus darbo rūšių palyginamumas. Pavyzdžiui, N. Sechetas rašo: „Žinoma, kad konkretus darbas, sunaudotas skirtingų rūšių prekių gamybai, kokybiškai nevienarūšis, o dėl to jo sąnaudos kiekybiškai nepalyginamos. Tačiau, mes manome, kad tai būdinga tik tokiai ekonominei formai, kur konkretus darbas yra tiesiogiai privatus ir tik netiesiogiai visuomeninis. . O tiesiogiai visuomeninis konkretaus darbo pobūdis nulemia jo socialinį-ekonominį vienarūšiškumą, taigi tiesioginį kiekybinį palyginamumą“ (16, p. 35).

Pavienių konkretaus darbo rūšių tiesioginio kiekybinio nepalyginamumo priežastis autorius suveda į gamintojų susiskaidymą, kurį sąlygoja privatinė gamybos priemonių nuosavybė. Tačiau konkretus darbas ir nesant gamintojų susiskaidymo savo turiniu kokybiškai nevienarūšis, kiekybiškai nepalyginamas. „Konkretus darbas iš esmės nesuvedamas į bet kokią bendrą formą“, — teisingai pažymi V. Korniakovas (6, p. 69). Čia slypi jo esminiai skirtumai nuo abstraktaus darbo, sudarančio vertės substanciją. „Konkretus ir abstraktus darbas — viena kitą šalinančios darbo visumos pusės. Ypatingas turinys vienos pusės neįeina į kitos turinį“ (16, p. 21). Konkretaus darbo skirtingų rūšių būtinumą sąlygoja įvairovė poreikių, tenkinamų skirtingomis vartojamosiomis vertėmis. Darbo socialiniai-ekonominiai skirtumai, kuriuos sąlygoja gamybos priemonių nuosavybės forma, neturi tiesioginio ryšio su konkretaus darbo nevienarūšiškumu. Konkretaus darbo įvairių rūšių kokybinio nevienarūšiškumo tendencija galima tik tuo atveju, jeigu siaureja visuomeninio darbo pasidalijimas. Iš tikrųjų to nėra, ir nepalyginamų vartojamųjų vėrcių kiekis nemažėja.

Taigi nei abstraktus, nei konkretus darbas nėra paskirstymo santykių matas. Pirmasis iš jų yra vertės substancija ir taikytinas ne paskirstymo, o ekvivalentiniams prekiniams-piniginiams santykiams. Antrojo (konkretaus darbo) rūšys pagal savo esmę nepalyginamos. O be atskirų gamintojų darbo palyginimo negalimas ūkiskaitinis jo rezultatų paskirstymas.

Įmonių pajamų paskirstymo pagrindas yra specifinė visuomeninė darbo forma, būdinga socialistinei ekonomikai, — tiesiogiai visuomeninis darbas, kuriuo įvertinamos nevienodos pavienių įmonių kolektyvų galimybės. Šio darbo visuomeniškai būtinos sąnaudos kiekybiškai ir kokybiškai skiriasi nuo visuomeniškai būtinų abstraktaus darbo sąnaudų. Vieningos visuomeniškai būtinos abstraktaus darbo sąnaudos yra prekių-piginių santykių kategorija ir išreiškiamos netiesiogiai produkcijos realizavimo procese. Diferencijuotos visuomeniškai būtinos sąnaudos darbo, kaip paskirstymo mato, yra tiesiogiai visuomeninių gamybinių santykių kategorija ir nustatomos planingai sąnaudų normatyvais. Kadangi įmonės yra tiesiogiai visuomeninės gamybos grandys ir prekių gamintojos, joms tenkančią lėšų dalį nulemia kartu abi šios visuomeniškai būtinių darbo sąnaudų formos.

Ypatingas įmonės vaidmuo (palyginti su kitomis ūkinėmis grandimis) produkcijos gamybos ir realizavimo procese lemia pagrindinę ūkiskaitinių santykių vystymo kryptį — įmonės ūkiskaitos stiprinimą. Atsižvelgiant į planingą ūkiskaitos funkcionavimo pobūdį, pradinė jos tobulinimo proceso grandis yra įmonių veiklos planavimo tobulinimas. Ūkiskaitos vaidmens didinimas vystant socialistinę ekonomiką daug priklauso nuo pasirinkimo planinių rodiklių, lemiančių įmonėms skiriamų lėšų apimtį.

Dabartiniame planavimo tobulinimo etape pastebima kompleksinių rodiklių, išreiškiančių įmonės ūkiskaitinės veiklos rezultatų natūrinės ir vertinės pusės vienybę, vaidmens didinimo tendencija. Šios tendencijos išraiška yra produkcijos tiekimo vartotojams pagal sudarytas sutartis rodiklio taikymas. Šis rodiklis — kompleksinis pagal savo pobūdį, išreiškiantis galutinius įmonių veiklos rezultatus, gamintojų ir vartotojų ekonominių interesų sąveiką, produkcijos vartojamosios vertės ir vertės judėjimo vienybę, sąningo reprodukcijos proceso atskirų stadijų sąryšį. Produkcijos tiekimo rodiklyje atsispindi konkretūs vartotojų reikalavimai (liečiantys produkcijos nomenklatūrą ir kokybę, tiekimo kompleksitškumą ir terminus) gamintojams bei gamintojų galimybes patenkinti šiuos reikalavimus. Ūkiskaita, pagrįsta produkcijos tiekimo rodikliu, yra tikslesnė negu ūkiskaita, besiremianti bendrosios bei realizuotos produkcijos rodikliais. Tokios ūkiskaitos formavimasis — svarbi ūkiskaitinių santykių plėtojimo dabartiniomis sąlygomis tendencija, sąlygojanti jų veiksmingumo ir efektyvumo didinimą.

Siekiant sustiprinti tiekimo drausmę, būtina tobulinti produkcijos tiekimo vartotojams pagal sudarytas sutartis rodiklio nustatymo metodus. Tam tikrais atvejais tikslinga nustatyti produkcijos tiekimo plano įvykdymą pagal mažiausiu laipsniu įvykdyto sutartinio įsipareigojimo lygį (vietoj dabar taikomo atskirų sutartinių įsipareigojimų neįvykdymo aršimetro vidurkio dydžio). Tokia produkcijos tiekimo vertinimo tvarka padėtų labiau atsižvelgti į visų vartotojų interesus, leistų išvengti jų skirstymo į „naudingus“ ir „nenaudingus“

Vartotojų ir viso liaudies ūkio interesams nemažą žalą daro ilgi produkcijos tiekimo vartotojams pagal užsakymus terminai: įmonės vartotojos priverstos kaupti dideles atsargas, o tai atitraukia iš apyvartos nemažas sumas lėšų, blogina materialinių išteklių apyvartą, didina jų deficitą. Šios problemos sprendimui pasitarnautų geresnis vartotojų interesų paisyimas jau produkcijos tiekimo sutarties projekto sudarymo stadijoje ir atitinkamai produkcijos tiekimo vartotojams planinių (sutartinių) terminų trumpinimas. Siekiant sustiprinti gamintojų ir vartotojų interesų vienybę, reikia, įvertinant įmonės gamintojos produkcijos tiekimo plano įvykdymo lygį, atsižvelgti į dydį nuostolių, kuriuos patiria įmonė vartotoja dėl tiekimo drausmės pažeidimų. Tokio sutartinių įsipareigojimų vertinimo taikymo tikslingumą sąlygoja tai, kad baudos, padengiančios vartotojų nuostolius, nėra plačiai taikomos ir iš esmės turi tik simbolinę reikšmę: sankcijos kompensuoja įmonių vartotojų nuostolius, susidaranciu dėl produkcijos tiekimo sutarciu pažeidimų, tik 0,15% (11, p. 36). Produkcijos tiekimo rodiklio ryšys su planiniais rodikliais, skatinančiais įmones taupyti materialines sąnaudas, sustiprėtų, jeigu tiekimo planas būtų sudaromas ir vertinamas pagal grynąją (normatyvinę) produkciją.

Normatyvinės gryniosios produkcijos rodiklio tobulinimas reikalauja taikyti tobulesnius darbo užmokesčio įkalkuliavimo į atskirų gaminių gryniosios produkcijos normatyvus metodus. Taikomi metodai nepalankūs įmonių gamybiniam padaliniam, kuriuose pasiektas aukštesnis techninis pažangos lygis: gamybos aptarnavimo ir valdymo darbuotojų darbo užmokesčio paskirstymas pagal pavienius gaminius proporcingai gamybinių darbininkų darbo užmokesčiui sąlygoja tai, kad normatyvai gryniosios produkcijos, gaminamos geresnėmis techninėmis sąlygomis, apims mažiau sąnaudų gamybos aptarnavimui negu faktiškai šiam tikslui sunaudota (nes techninė pažanga didina gamybą aptarnaujančio personalo lyginamąjį svorį bendrame darbuotojų skaičiuje). Gamybos aptarnavimo ir valdymo personalo darbo užmokestis gali būti paskirstytas pagal atskirus gaminius proporcingai pagrindinių gamybinių darbininkų darbo užmokesčio ir įrengimų priežiūros bei eksploatavimo išlaidų sumai, proporcingai mašinų darbo laikui pavienių gaminių gamybai ir t. t.

Svarbi ūkiskaitinių santykių tobulinimo kryptis yra įmonių produkcijos kainų tobulinimas. Kaina sąlygoja įmonių pinigines įplaukas ir kartu susijusi su įmonių aprūpinimu būtinomis lėšomis. Gaminių kainų lygis bei santykis lemia jų naudingumo įmonėms laipsnį, o atitinkamai ir suinteresuotumą juos gaminti.

Intensyvių ekonomikos vystymo metodų taikymas didina kainų vaidmenį skatinant mokslinę techninę pažangą. Labai efektyvios produkcijos gaminimo skatinimas reikalauja padengti papildomas sąnaudas jos gamybai, užtikrinti gamintojų ir vartotojų suinteresuotumą. Paplitusi naujos, labai efektyvios produkcijos gaminimo skatinimo forma yra didmeninių kainų skatinamieji priedai — aukščiausios kokybės kategorijos gaminiams. Atsižvelgiant į tikslinę skatinamųjų priedų paskirtį ir ypatingą panaudojimo pobūdį (iki 70% didmeninių kainų priedų skiriama įmonės skatinimo fondams, o kita dalis paskirstoma tarp vieningo mokslo bei technikos vystymo fondo ir valstybinio biudžeto), jų taikymas, atrod, labiau priimtinas negu tiesiog padidinto rentabilumo nustatymas.

Produkcijos kokybės skatinimas su kainų mechanizmu pagalba taip pat apima didmeninių kainų nuolaidų taikymą morališkai pasenusiai produkcijai. Būtina sustiprinti jų ryšį su kitais skatinimo sistemos elementais. Tai galima atlikti, pavyzdžiui, tiesiogiai mažinant įmonės skatinimo fondų apimtį minėtų nuolaidų suma. Netikslinga didmeninių kainų nuolaidų lygio nustatymo pagrindu laikyti pelno sumą, gautą realizavus produkciją: taikant tokią nuolaidų nustatymo metodiką, kuo žemesnis morališkai pasenusios produkcijos rentabilumas, tuo mažesnė įmonių materialinė atsakomybė už tokios produkcijos gaminimą. Nuolaidas reikėtų nustatyti didmeninių kainų procentais nepriklausomai nuo gaminių rentabilumo lygio.

Ieškant tobulesnių kainodaros sistemų, būtina panaudoti broliškų socialistinių šalių sukauptą patyrimą, aišku, atsižvelgiant į tų šalių specifines sąlygas. Užsienio ESPT šalims būdingas platus diapazonas taikomų ūkiskaitos formų, besiskiriančių pagal sąnaudų-rezultatų įvertinimo su kainų pagalba kiekvienoje įmonėje laipsnį ir būdus. Realioje ūkinėje apyvarčioje faktiškai taikomas tik dalinis įvertinimas, iš dalies įvertinamų sąnaudų ir rezultatų elementai tik apytikriai atitinka vienas kitą. Tai sąlygoja persikirstymo santykių plėtimą, riboja ūkiskaitą. Todėl negalima nesutikti su P. Kuligino nuomone, jog „kuo išsamesnis įvertinimas, tuo pilnesnė ūkiskaita, ir tik šia prasme, kaip atrodo, galima kalbėti apie formalią arba realią ūkiskaitą, nors pastarosios ir reikiamai nenusako veikiančio ir visuomeniškai būtino sąnaudų-rezultatų įvertinimo atitikimo laipsnis. Pilnoji, įvertinimo požiūriu, ūkiskaita... reiškia vieną iš dviejų: a) pasiektas pilnas sąnaudų-rezultatų įvertinimas arba b) pasiektas toks jų įvertinimas, kuriam esant teisingai įvertinama dalis sąnaudų ir jų sąlygota (atitinkamai) dalis rezultatų“ (7, p. 43—44).

Rūšys ūkiskaitos, taikomos skirtingose socialistinėse šalyse, skiriasi pagal sąnaudų-rezultatų įvertinimo būdus. Galimi labai įvairūs valstybės, gamintojų ir vartotojų dalyvavimo planingame kainų (taikomų įvertinimuose) nustatymo procese variantai. Kainos gali būti nustatomos pagal paklausos ir pasiūlos santykį (šiuo atveju ryškiai išreikšti einamieji vartotojų, taip pat gamintojų interesai); jos gali būti kalkuliacinės, valstybės nustatomos ir fiksuojamos remiantis sąnaudų bei su tam tikrų kainodaros veiksmų apskaičiavimais; taip pat gali būti taikomos mišrios kainos: kalkuliacinės vieniems ir rinkos kitoms prekėms. Šiuo požiūriu mišrus yra toks ūkiskaitos tipas, kuris pagrįstas nevienalyte sąnaudų-rezultatų įvertinimo sistema: vieniems jų elementams taikomas kalkuliacinis, kitiems — daugiausia (nors ne absoliučiai) rinkos įvertinimas.

Nevienalytis sąnaudų-rezultatų įvertinimas aiškiai pastebimas, pavyzdžiui, Vengrijos Liaudies Respublikoje. Didmeninės kainos VLR nuo

1980 m. nustatomos: a) remiantis užsienio prekybos kainomis konvertuojama valiuta ir atsižvelgiant į mažmenines kainas. Taip įvertinama maždaug 65% pramonės ir 35% šalies liaudies ūkio produkcijos; b) pagal panašių gaminių vartojamųjų savybių tarpusavio santykį nustatoma 15% pramonės ir tiek pat liaudies ūkio produkcijos; c) vadovaujantis savikaina — maždaug 20% pramonės ir 50% liaudies ūkio produkcijos. Pagal visus minėtus punktus (a, b, c) vieny produkcijos rūšių kainą nustato valstybė, kitų — ūkinės organizacijos: 1980 m. valstybė nustatė kainas 18%, ūkinės organizacijos — 82% pramonės produkcijos (4, p. 115).

Broliškų socialistinių šalių patyrimo, sukaupto kainodaros srityje, studijavimas itin aktualus atliekamo ekonominio eksperimento sąlygomis. Vadovaujantis TSKP CK ir TSRS Ministrų Tarybos 1983 m. liepos 14 d. nutarimu, plečiamos įmonių (pirmiausia sunkiųjų ir transporto mašinų gamybos, taip pat elektrotechnikos pramonės šakose) teisės nustatant didmenines kainas pusfabrikačių, šakos viduje naudojamų mazgų ir detalių, bandomųjų gaminių siuntų (pavyzdžių), nustatant didmeninių kainų priemokas bei nuolaidas pagal susitarimą su užsakovais.

Pagrindinė dalis lėšų, skiriamų įmonių kolektyvams pagal jų darbo kiekį ir kokybę, sukonzentruota darbo užmokesčio fonde. Šio fondo planingo formavimo ir naudojimo sistemos tobulinamos, todėl stiprina ūkiskaitos vaidmenį vystant socialistinę ekonomiką. Ūkiskaitos stiprinimui tarnauja normatyvinis darbo užmokesčio fondo formavimo ir reguliavimo metodas, užtikrinantis įmonių kolektyvų darbo apmokėjimui skiriamų lėšų apimtys priklausomybę nuo jų galutinių veiklos rezultatų. Darbo apmokėjimo fondo normatyvinis formavimas visiškai atitinka reikalavimus, iškeltus dar V. Lenino pasirašytame Darbo ir gynybos tarybos nutarime „Dėl kolektyvinių darbininkų ir tarnautojų aprūpinimo kai kuriose valstybinėse įmonėse“, kuriame buvo nurodoma, kad „darbo užmokesčio dydis nemažinamas, jeigu darbuotojų skaičius ir sumažėtų dėl geresnės reikalų būklės ir apmokėjimas įmonei išduodamas pagal jos darbo rezultatus, o ne pagal sąrašuose esantį asmenų skaičių“ (13, p. 270—271).

Šio metodo taikymas produkcijos kokybės gerinimui reikalauja darbo užmokesčio fondo normatyvų diferencijavimo priklausomai nuo atskirų produkcijos kategorijų lyginamojo svorio bendroje produkcijos apimtyje. Siekiant labiau suinteresuoti įmones atskleisti vidinius gamybinius rezervus ir įtraukti juos į pasitiktinį planą, reikėtų nustatyti darbo užmokesčio fondo apimtį už nasitiktinio plano rodiklių lygį pagal didesnius normatyvus. Normatyvinis metodas būtų efektyvesnis, jeigu įmonių darbuotojų nauji atlygiai ir atlyginimai (o ne vien atskirų darbuotojų tarifinių atlygių ir atlyginimų priemokos, kaip tai taikoma dabar) būtų nustatomi pagal normatyviniu metodu suformuoto darbo užmokesčio fondo ekonomiją.

Ūkiskaitos efektyvumas taip pat priklauso nuo ekonominio skatinimo fondų formavimo metodu. Perspektyvi šių fondų formavimo sistemos tolesnio tobulinimo kryptis yra jos supaprastinimas ir pašalinimas šiuo metu jai būdingo darbo užmokesčio fondo formavimo sistemos dubliavimo. Tokias ESF sudarymo metodų tobulinimo galimybes padės išaiškinti atliekamas ekonominis eksperimentas (15, p. 17). Eksperimento sąlygomis sumažintas skatinimo fondų sudarymo rodiklių skaičius. Pagrindiniai fondų sudarymo rodikliai yra sąnaudų produkcijos rubliui mažinimas arba pelno prieaugis. Taikant šiuos rodiklius, materialinio skatinimo fondas nebedubliuos darbo užmokesčio fondo sudarymo sistemos. O toks dubliavimas neišvengiamai susidarydavo, kai materialinio skatinimo fondas buvo sudaromas pagal gamybos apimtį ir darbo našumo augimo rodiklius.

Didinti ūkiskaitos poveikį gamybos efektyvumui padės pelno paskirstymo normatyvinio metodo naujų elementų išbandymas eksperimento sąlygomis (12, p. 15). Kai kuriose ministerijose, pervestose į normatyvinį pelno paskirstymo metodą, mokėjimai į biudžetą buvo nustatomi gamybos šakos mastu. Tokia atsiskaitymų su biudžetu tvarka silpnino pagrindinių ūkiskaitinių grandžių — įmonių (gamybinių susivienijimų) atsakomybę. Eksperimento sąlygomis pelno paskirstymo normatyviniai principai taikomi pagrindinės ūkiskaitinės grandies lygiu. Bandomos naujos normatyvinio pelno paskirstymo formos. Vietoj pelno, paliekamo ūkiniu grandžių žinioje, penkmečio plane nustatyto normatyvo taikomi pelno atskaitymų į biudžetą normatyvai metiniame plane. Tai leis labiau atsižvelgti į konkrečias įmonių veiklos sąlygas ir padidins pelno paskirstymo normatyvinio metodo veiksmingumą.

Nauja yra tai, kad įmonėms tvirtinami pelno atskaitymų į valstybinį biudžetą normatyvai ne balansinio, o skaičiuotinio pelno procentais, t. y. pelno, atskaičius mokestį už gamybinius fondus ir palūkanas už banko paskolas. Tai didina įmonių suinteresuotumą efektyviai naudoti pagrindinius gamybinius fondus ir apyvartines lėšas. Be to, paskirstomas ne planinis ir viršplaninis pelnas, kaip iki šiol, o planinis ir faktinis pelnas. Viršijus pelno planą, faktinis skaičiuotinis pelnas nukreipiamas į valstybinį biudžetą pagal nustatytą normatyvą ir įmonių poreikiams tenkinti. Kita vertus, sustiprinta įmonių materialinė atsakomybė už pelno plano neįvykdymą. Neįvykdžius balansinio pelno plano, faktinis skaičiuotinis pelnas nustatyta planine apimtimi nukreipiamas į biudžetą atitinkamai sumažinus pelną, paliekamą įmonių žinioje. Tačiau čia numatyti du variantai. Ukrainos TSR maisto pramonės ministerijos, Baltarusijos TSR lengvosios pramonės ministerijos ir Lietuvos TSR vietinės pramonės ministerijos įmonėms nenustatytas ribinis pelno plano neįvykdymo procentas: bet kuriuo laipsniu viršijus pelno planą, mokėjimai į biudžetą pagal nustatytą skaičiuotinio pelno normatyvą įnešami visi (kiek numatyta plane). Tuo tarpu sunkiųjų mašinų gamybos ir elektrotechnikos pramonės ministerijoms nustatytas ribinis pelno plano neįvykdymo procentas: neįvykdžius bendro pelno plano iki 2%, skaičiuotinio pelno atskaitymai įnešami į biudžetą visa plane nustatyta suma, o įmonių žinioje paliekamas pelnas atitinkamai mažinamas; jeigu bendro pelno planas neįvykdytas daugiau kaip 2%, tai atskaitymai į biudžetą ir įmonėms paliekamo pelno dalis mažinami atitinkama proporcija pagal nustatytą normatyvą. Kadangi pelno plano neįvykdymo ribinio procento taikymas mažina įmonių atsakomybę už galutinius veiklos rezultatus, tai labiau priimtina ir perspektyvesniu reikėtų laikyti pirmąjį skaičiuotinio pelno paskirstymo neįvykdžius balansinio pelno plano variantą.

Atliktų bandymų rezultatai leis nustatyti naujų, tobesnių ūkiskaitos mechanizmo elementų taikymo perspektyvas ir sustiprinti jos poveikį visuomeninės gamybos efektyvumui.

LITERATURA

1. Маркс К. Капитал.— В., 1959. т. 3.
2. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 46, ч. 1.
3. TSKP Centro Komiteto neeilinio plenumo medžiaga. 1985 m. kovo 11 d.— V.: Mintis, 1985.
4. Васильева Л. и др. Экономическое стимулирование научно-технического прогресса.— Вопросы экономики, 1983, № 4.
5. История политической экономии социализма.— Л.: Издательство Ленинградского университета, 1983.
6. Корняков В. И. Общественный труд: затраты и результаты.— М.: Мысль, 1981.
7. Кулигин П. И. Хозрасчет и его развитие в зарубежных странах СЭВ.— М.: Наука, 1980.

8. Мальцев Н. А. Проблемы распределения в развитом социалистическом обществе.— М.: Экономика, 1976.
9. Медведев В. А. Социалистическое производство.— М.: Экономика, 1976.
10. Медведев В. К вопросу о сбалансированности народного хозяйства.— Плановое хозяйство, 1983, № 9.
11. Мокеева Л. Усиление роли хозяйственных договоров между производственными партнерами.— Экономические науки, 1982, № 3.
12. Нормативный метод распределения прибыли: Методика по экономическому эксперименту.— Экономическая газета, 1984, № 5.
13. Справочник партийного работника.— М.: Издательское отделение ЦК РКП, 1922, вып. 2.
14. Стародубовский В. Г. Хозяйственный расчет объединений в условиях развитого социализма.— М.: Наука, 1981.
15. Фонды экономического стимулирования: Методика по экономическому эксперименту.— Экономическая газета, 1984, № 10.
16. Шехет Н. Общественный полезный эффект продукции социалистического производства.— Вопросы экономики, 1976, № 12.

Vilniaus valst. V. Kapsuko universitetas
Kauno vakarinio fakulteto
politinės ekonomijos katedra

Redakcinei kolegijai
įteikta 1984 m. rugsejo mėn.

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ХОЗРАСЧЕТА ПРЕДПРИЯТИЯ (ПРОИЗВОДСТВЕННОГО ОБЪЕДИНЕНИЯ)

В. ГРОНСКАС

Резюме

В статье дана политико-экономическая характеристика хозрасчета как единства возмещения расходов доходами предприятия и распределения его доходов, ставящего выделение предприятиям общественных средств в зависимость от конечных результатов их трудовой деятельности. Новым является сопоставительная характеристика процессов возмещения расходов доходами предприятия и эквивалентного возмещения стоимости. Выявлены общие черты и различия этих процессов с точки зрения выраженных ими производственных отношений, регулирующих их экономических законов и факторов, влияющих на эти процессы.

Автор раскрывает роль распределительных отношений в функционировании хозрасчета. Углублением исследования хозрасчета является анализ общественных форм труда, лежащих в основе распределительных и эквивалентных отношений. Показаны различия этих форм труда по способу и степени усреднения трудовых затрат. Дана критическая оценка положений, согласно которым мерой распределительных отношений является конкретный труд. Основной распределения доходов предприятий выступает специфическая общественная форма труда, присущая социалистической экономике — непосредственно общественный труд, с помощью которого учитываются различные возможности отдельных коллективов предприятий. Общественно необходимые затраты этого труда количественно и качественно отличаются от общественно необходимых затрат абстрактного труда.

Особая роль предприятия (по сравнению с другими хозяйственными звеньями) в процессе производства и реализации продукции определяет главное направление развития хозрасчетных отношений — укрепление хозрасчета предприятия. В соответствии с планомерным характером функционирования хозрасчета исходным звеном его совершенствования является улучшение планирования деятельности предприятий. На дан-

ном этапе совершенствования планирования наблюдается тенденция повышения роли комплексных показателей, выражающих единство натуральной и стоимостной сторон результатов хозрасчетной деятельности предприятий. Выражением такой тенденции является применение показателя поставок продукции потребителям в соответствии с заключенными договорами.

Важным направлением укрепления хозрасчетных отношений является совершенствование цен на продукцию предприятий. Повышению роли хозрасчета в развитии социалистической экономики служит совершенствование системы планомерного формирования и использования фонда заработной платы. Действенность системы распределения доходов предприятий зависит также от методов формирования фондов экономического стимулирования (ФЭС). Перспективным направлением дальнейшего совершенствования системы формирования ФЭС следует считать ее упрощение и устранение дублирования ею системы формирования фонда заработной платы.